

INGLIZ, O'ZBEK VA RUS TILLARIDA ANTONIM KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING O'RGANILISHI

Samadova Visola Baxtiyor qizi

Termiz davlat pedagogika instituti Amaliy ingliz tili kafedrası katta o‘qituvchisi

samadovavisola172@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23499802>

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz, o'zbek va rus tillaridagi antonim komponentli frazeologik birliklar qiyosiy-tipologik aspektda tahlil qilinadi. Antonimiyaning frazeologizmlar tarkibidagi o'rni, bunday birliklarning struktur-semantik xususiyatlari hamda ularning uch til materialida namoyon bo'lish usullari yoritiladi. Antonim komponentli birliklar tuzilishiga ko'ra juft, inkorli, tanlovli va predikativ turlarga ajratiladi. Tahlilda *ups and downs*, *black and white*, *oq-qora*, *past-baland*, *рано или поздно*, *и стар и млад* kabi birliklar o'rganiladi. Natijalar uchala tilda antonim komponentlar frazeologizmning yaxlit ma'nosini shakllantirishda muhim vosita ekanini, biroq shakllanish modellari, ma'no ko'chish darajasi va milliy-madaniy xususiyatlari jihatidan farqlar mavjudligini ko'rsatadi. Maqolada shuningdek, ushbu birliklarni tarjima qilish hamda ekvivalent va analoglarini topish muammolari ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalaridan lug'atlar tuzish, o'quv qo'llanmalar yaratish va tarjima amaliyotida foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: frazeologik birlik, antonimiya, antonim komponent, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o'zbek tili, rus tili, semantika, ekvivalentlik, tarjima.

Abstract: This article presents a comparative-typological analysis of phraseological units with antonymic components in English, Uzbek, and Russian. It examines the role of antonymy within phraseological units, their structural and semantic features, and the ways in which they manifest across the three languages. Based on their structure, such units are classified into paired, negative, alternative, and predicative types. The analysis covers units such as *ups and downs*, *black and white*, *oq-qora*, *past-baland*, *рано или поздно*, and *и стар и млад*. The results show that antonymic components are an important means of forming the holistic meaning of a phraseological unit in all three languages, yet differences exist in formation models, degree of semantic shift, and national-cultural specificity. The article also addresses the problems of translating these units and of finding their equivalents and analogues. The findings can be used in compiling dictionaries, developing teaching materials, and in translation practice.

Keywords: phraseological unit, antonymy, antonymic component, comparative linguistics, English, Uzbek, Russian, semantics, equivalence, translation

Kirish

Frazeologiya tilning boy va rang-barang qatlamlaridan biri bo'lib, xalqning tarixi, turmush tarzi va dunyoqarashini o'zida aks ettiradi. Frazeologik birliklar (FB) tarkibidagi komponentlar o'rtasidagi semantik munosabatlar, jumladan antonimiya, bunday birliklarning shakllanishi va ma'no tuzilishini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Antonimiya, ya'ni qarama-qarshi ma'noli so'zlar munosabati (Lyons, 1977; Cruse, 1986), nafaqat leksik, balki frazeologik sathda ham faol namoyon bo'ladi. Qarama-qarshi ma'noli komponentlar birikib, ko'pincha ularning oddiy yig'indisidan farq qiladigan yangi, yaxlit ma'no hosil qiladi. Masalan, ingliz tilidagi *give and take* birligi "berish" va "olish" so'zlaridan tashkil topgan bo'lsa-da, "o'zaro yon berish" ma'nosini bildiradi. Xuddi shunday, o'zbek tilidagi *kirdi-chiqdi* so'zma-so'z "kirdi va chiqdi" emas, balki "ko'p qatnov, tartibsiz kelib-ketish" ma'nosiga ega.

Frazeologiya ingliz (Kunin, 1996), rus (Vinogradov, 1977; Shanskiy, 1985; Molotkov, 1977) va o'zbek (Rahmatullayev, 1978) tilshunosligida keng o'rganilgan. Biroq tadqiqotlarning aksariyati bir tilning o'zi doirasida bajarilgan yoki frazeologizmlarning umumiy tasnifiga bag'ishlangan; antonim komponentli FBlarning uch til materialidagi qiyosiy tahlili esa yetarlicha yoritilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi shu bo'shliqni to'ldirishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- 1) antonim komponentli FBlarning nazariy asoslarini aniqlash;
- 2) ularni struktur-semantik jihatdan tasniflash;
- 3) ingliz, o'zbek va rus tillaridagi o'xshash va farqli jihatlarni ochib berish;
- 4) tarjima jarayonidagi muammolarni ko'rsatish va ularni hal etish yo'llarini tavsiya qilish.

Tadqiqot metodlari

Ishda qiyosiy-tipologik, tavsifiy, komponent tahlil va tarkibiy-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi. Qiyosiy-tipologik metod uch tildagi birliklarning umumiy va xususiy jihatlarni aniqlashga, komponent tahlil esa frazeologizmning yaxlit ma'nosi va uni tashkil etuvchi antonimik juftlik o'rtasidagi munosabatni belgilashga xizmat qildi. Til misollari izohli va frazeologik lug'atlardan hamda badiiy matnlardan tanlab olindi. Tahlil jarayonida faqat ikki (yoki undan ortiq) komponenti ma'no jihatidan qarama-qarshi bo'lgan, ya'ni antonimik juftlik qatnashgan turg'un birikmalar hisobga olindi.

Asosiy qism

1. Nazariy asoslar

Antonimiya semantik munosabat sifatida lug'aviy ma'nolarning qarama-qarshiligiga asoslanadi. Lyons (1977) antonimiyani qarama-qarshilik turlariga ajratib, darajalanuvchi (*katta–kichik*), komplementar (*tirik–o'lik*) va konvers (*sotmoq–sotib olmoq*) munosabatlarni farqlaydi. Cruse (1986) esa qarama-qarshilikni lug'aviy semantikaning markaziy kategoriyalaridan biri sifatida tahlil qiladi. Murphy (2003) fikricha, antonimlar til egalari ongida o'zaro kuchli assotsiativ bog'lanishga ega bo'lib, bir komponent ikkinchisini avtomatik eslatadi; aynan shu xususiyat antonim juftliklarning turg'un birikma tarkibida mustahkam saqlanishini ta'minlaydi.

Frazeologiya nazariyasida FB deb tarkibi barqaror, ma'nosi yaxlit va nutqda tayyor holda qo'llanadigan birikmalar tushuniladi. V. V. Vinogradov (1977) frazeologik birliklarni ma'no jihatidan bog'lanish darajasiga ko'ra frazeologik chatishmalar, birliklar va qo'shilmalarga ajratgan. Shu tasnif asosida antonim komponentli birliklar ko'pincha frazeologik birliklar va qo'shilmalar qatoriga kiradi, chunki ularda qarama-qarshi komponentlar ma'nosi qisman saqlanadi yoki umumlashgan holda yangi

mazmun kasb etadi. A. V. Kunin (1996) ingliz tilida bunday birliklarni, jumladan, juft shakldagi (*binomials*) frazeologizmlarni alohida guruh sifatida ko'rsatadi.

Antonim komponentli FB deb tarkibida ma'nosi bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan ikki (ba'zan undan ortiq) komponent qatnashadigan turg'un birikmalarga aytiladi. Bunday birliklarda antonimik juftlik frazeologik ma'noning shakllanishida asosiy rol o'ynaydi. Ma'no shakllanishining ikki yo'nalishini ajratish mumkin: birinchisida qarama-qarshi komponentlar *to'liqlik* yoki *umumiylik* ma'nosini hosil qiladi (*u star u mlad* – "hamma", *katta-kichik* – "hamma, barcha"); ikkinchisida esa komponentlar *noaniqlik*, *o'zgaruvchanlik* yoki *ziddiyat* ma'nosini bildiradi (*to blow hot and cold* – "qarorsiz bo'lmoq").

2. Struktur-semantik tasnif

Uch til materiali asosida antonim komponentli FB'larni quyidagi guruhlarga ajratish mumkin.

a) Juft (koordinativ) birikmalar.

Bunday birliklarda antonim komponentlar bog'lovchi yoki defis orqali bog'lanadi. Ingliz tilida: *ups and downs* (yutuq va muvaffaqiyatsizliklar), *give and take* (o'zaro yon berish), *black and white* (aniq, ikki xil talqinga o'rin qoldirmaydigan), *rise and fall* (ko'tarilish va tushish, davr taraqqiyoti), *more or less* (taxminan). O'zbek tilida: *oq-qora* (yaxshi-yomonni ajratish), *past-baland* (turli darajadagi), *issiq-sovuq* (hayotning turli sinovlari), *kecha-kunduz* (tinimsiz, doimo), *kirdi-chiqdi* (ko'p qatnov). Rus tilida: *взлёты и падения* (yutuq va muvaffaqiyatsizliklar), *и стар и млад* (hamma), *день и ночь* (doimo), *туда-сюда* (u yoq-bu yoqqa; muayyan natijasiz).

b) Inkori birikmalar.

Antonim komponentlar inkor orqali birlashadi va ko'pincha noaniqlik, betaraflik yoki ikki ekstremumning ikkalasiga ham mos kelmaslikni bildiradi. Bu model rus tilida ayniqsa faol: *ни рыба ни мясо* (na u, na bu; shaxsiyatsiz), *ни да ни нет* (aniq javobsiz), *ни жив ни мёртв* (qattiq qo'rqqan), *ни свет ни заря* (juda erta). Ingliz tilida *neither fish nor fowl*, o'zbek tilida esa *na u, na bu* kabi tuzilmalar uchraydi, biroq ularning soni va unumdorligi rus tiliga nisbatan past.

c) Tanlovli («yoki») birikmalar.

Bunda antonim komponentlar imkoniyatlar yoki zaruriy tanlovni ifodalaydi: *sooner or later* – *рано или поздно* – erta-yu kech (albatta, muqarrar); *now or never* (hozir yoki hech qachon); *sink or swim* (yo omad, yo mag'lubiyat); *хочешь не хочешь* (xohlasa ham, xohlamasa ham; majburan); *волей-неволей* (ixtiyorsiz).

d) Predikativ va sintaktik tuzilmalar.

To blow hot and cold (fikrini tez-tez o'zgartirmoq) kabi birliklarda antonim komponentlar fe'l bilan birikib, to'laqonli frazeologik iboraga aylanadi. O'zbek tilidagi *yer bilan osmondagi farq* ham shu turga yaqin bo'lib, antonim juftlik (yer – osmon) qiyoslash orqali ifodalanadi. Rus tilidagi *и смех и зрех* (kulgili ham, achinarli ham) birligi esa tuzilishi jihatidan juft bo'lsa-da, semantikasiga ko'ra ziddiyatli holatni baholovchi predikativ ma'noga ega.

Quyidagi jadvalda tasnifning uch til materialidagi namoyon bo'lishi umumlashtirilgan.

1-jadval. Antonim komponentli FBlarning struktur modellari

Model	Ingliz tili	O'zbek tili	Rus tili
Juft (koordinativ)	<i>ups and downs, give and take, rise and fall</i>	<i>oq-qora, past-baland, kecha-kunduz</i>	<i>взлёты и падения, и стар и млад, день и ночь</i>
Inkorli	<i>neither fish nor fowl</i>	<i>na u, na bu</i>	<i>ни рыба ни мясо, ни жив ни мёртв</i>
Tanlovli (yoki)	<i>sooner or later, sink or swim</i>	<i>erta-yu kech, bor-yo'q</i>	<i>рано или поздно, хочешь не хочешь</i>
Predikativ	<i>to blow hot and cold</i>	<i>yer bilan osmonday farq</i>	<i>и смех и грех, волей-неволей</i>

3. Uch til materialidagi qiyosiy kuzatishlar

O'xshash jihatlar. Uchala tilda ham eng faol antonim juftliklar fazoviy (*up–down, past–baland, верх–низ*), vaqtga oid (*day–night, kun–tun, день–ночь*), sifat va baholashga oid (*good–bad, yaxshi–yomon, хороший–плохой*) mazmunni ifodalaydi. Bu inson tafakkurining umumiy qonuniyatlari, ya'ni dunyoni qutblar orqali anglash tamoyili bilan izohlanadi. Shuningdek, uch tilda ham juft antonimlar ko'pincha "hammasi", "doimiylik" yoki "qarama-qarshi holatlarning almashinuvi" kabi umumlashgan ma'nolarga ko'chadi.

Farqli jihatlar. Birinchidan, o'zbek tilida juft so'zlar (*issiq-sovuq, oq-qora, past-baland*) ko'pincha defis bilan yoziladi va qo'shma (juft) so'z bilan frazeologik birlik o'rtasidagi chegara xiralashadi. Ingliz tilida esa bunday birliklar odatda bog'lovchi (*and, or*) orqali shakllanadi va tarkibiy tuzilishi ochiqroq. Ikkinchidan, rus tilida inkorli takrorlanuvchi modellar (*ни...ни*) unumdor bo'lib, boshqa ikki tilda bu qadar keng tarqalmagan. Uchinchidan, komponentlarning tartibi ham farqlanadi: ingliz tilida *ups and downs, give and take* kabi birliklarda tartib qat'iy bo'lib, uni o'zgartirish (*downs and ups*) birlikning frazeologik xususiyatini buzadi; o'zbek va rus tillarida ham *oq-qora, взлёты и падения* shaklida tartib barqaror, biroq nutqda uslubiy maqsadlarda o'zgarishi mumkin.

To'rtinchidan, ayrim birliklarning obrazlilik milliy-madaniy omillar bilan bog'liq. Masalan, ingliz tilidagi *black and white* ("aniq, hujjatda yozilgan") ma'nosi yozuv va bosma matn madaniyati bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tilidagi *oq-qora* ko'proq axloqiy baholash ("yaxshi-yomonni farqlash") bilan bog'lanadi. Ranglarning ramziy ma'nosi turli madaniyatlarda farqli bo'lgani uchun bunday birliklarda tarjima va talqin murakkablashadi. Beshinchidan, o'zbek tilida juft antonimlar ko'pincha -*u/-yu* yuklamasi orqali bog'lanadi (*erta-yu kech, yer-u osmon*), ingliz tilida bunday vazifani *and* bog'lovchisi, rus tilida esa *u...u* takroriy bog'lovchisi bajaradi; bu uch tildagi sintaktik vositalar farqini ko'rsatadi.

4. Tarjima muammolari

Antonim komponentli FBlarni tarjima qilishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- To‘liq ekvivalent: *sooner or later* → *рано или поздно* → *erta yoki kech*. Bunda ma‘no, obraz va struktura mos keladi.
- Qisman ekvivalent: *ups and downs* → *взлёты и падения* → o‘zbek tilida *ko‘tarilish va pasayishlar*, ko‘pincha esa *qiyinchilik va yutuqlar* yoki *hayotning turli sinovlari* deb beriladi.
- Analog (boshqa obrazli tuzilma): *to blow hot and cold* → *har xil gapirmoq*, *ikki xil gapirmoq* kabi variantlar; rus tilida *мо так, мо эдак*.
- Tavsifiy tarjima: ekvivalent yoki analog topilmaganda ma‘no izohlab beriladi: *neither fish nor fowl* → *na u, na bu, noaniq xarakterli*.

Tarjimon uchun asosiy xavf komponentlarning lug‘aviy ma‘nosiga ko‘r-ko‘rona tayanishdir. Masalan, *u смех и зпex* birligini so‘zma-so‘z "kulgi ham, gunoh ham" deb o‘g‘irish ma‘noni buzadi; to‘g‘ri muqobil *kulgili ham, achinarli ham* yoki *kulgi ham, yig‘i ham* tarzida bo‘ladi. Shuningdek, *black and white* birligini rang ma‘nosida emas, "aniq, yozma ravishda" ma‘nosida berish kerak. Frazologik ekvivalent tanlashda kontekst, uslub va auditoriya hisobga olinishi zarur.

XULOSA

Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko‘rsatadi:

1. Antonim komponentli FBlar ingliz, o‘zbek va rus tillarida muhim va unumdor frazeologik qatlamni tashkil etadi.
 2. Ularni juft, inkorli, tanlovli va predikativ turlarga ajratish mumkin.
 3. Uchala tilda semantik asos umumiy bo‘lsa-da, shakliy modellar (o‘zbek tilida defisli juftlik, rus tilida inkorli takror, ingliz tilida bog‘lovchili tuzilma) va milliy-madaniy obrazlilik jihatidan farqlar mavjud.
 4. Antonim komponentlar ko‘pincha yaxlit, umumlashgan ma‘no hosil qilgani sababli ularni so‘zma-so‘z tarjima qilish mumkin emas.
 5. Tarjimada ekvivalent, analog va tavsifiy usullarni uyg‘unlashtirish zarur.
- Kelgusida tadqiqotni korpus asosida kengaytirish va antonim komponentli FBlarining nutqda qo‘llanish chastotasini aniqlash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Cruse, D. A. (1986). *Lexical semantics*. Cambridge University Press. 310 p.
2. Kunin, A. V. (1996). *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka*. Vysshaya shkola. 381 p.
3. Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vols. 1–2). Cambridge University Press. 897 p.
4. Molotkov, A. I. (1977). *Osnovy frazeologii russkogo yazyka*. Nauka. 283 p.
5. Murphy, M. L. (2003). *Semantic relations and the lexicon: Antonymy, synonymy and other paradigms*. Cambridge University Press. 270 p.
6. Rahmatullayev, Sh. (1978). *O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati*. O‘qituvchi. 406 p.
7. Shanskiy, N. M. (1985). *Frazeologiya sovremennogo russkogo yazyka* (3rd ed.). Vysshaya shkola. 160 p.
8. Vinogradov, V. V. (1977). Ob osnovnykh tipakh frazeologicheskikh edinit v russkom yazyke. In *Izbrannye trudy: Leksikologiya i leksikografiya* (pp. 140–161).